

**INSTITUT ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA
S A R A J E V O**

Redakcioni odbor:

Prof. Anto Babić

Nikola Babić

Prof. dr Haimdija Čemerlić

Prof. dr Ferdo Hauptman

Enver Redžić (glavni urednik)

ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE

DOKUMENTI 1943- 1944.

KNJIGA I

**IZDAVAČKO PREDUZEĆE »VESELIN MASLESA«
SARAJEVO 1968.**

Izbor dokumenata:

Pro/, dr Hamdija Ćemerlić

Obrada dokumenata:

Veselin Mitrašević

PREDGOVOR

I

Ovim Zbornikom dokumenata o radu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i njegova Predsjedništva postaju pristupačni izvori za proučavanje procesa razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u njegovom najpresudnijem periodu. Sve do sada ovi dokumenti nisu bili sređeni a mnogi od njih ni pristupačni naučnoj javnosti i stoga rad na sistematskom proučavanju početnog perioda izgradnje naše nove države nije bio onako intenzivan kako bi po svom značaju trebalo da bude. Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu zadužuje našu javnost prezentiranjem ove edicije u kojoj su sakupljeni i obrađeni odabrani dokumenti do kojih se u ovo vrijeme moglo doći.

Naša revolucija predstavlja nov društveni fenomen koji zaslužuje široku i svestranu naučnu obradu. U vrijeme kada je u pogledu nastojanja i vođenja socijalističke revolucije prevladalo dogmatsko stanovište — • da uspjeh u revoluciji može doći samo u zavisnosti od pomoći izvana, KPJ je povezujući nacionalnooslobodilačku borbu sa revolucionarnim mijenjanjem društvenopolitičkog sistema pokazala da se sopstvenim snagama može uspješno dovršiti revolucija i formirati nova socijalistička država. Konstituisanje naše nove državne organizacije izrasle iz narodnooslobodilačkih odbora predstavlja u suštini novu formu države proizašle iz jedne specifične socijalističke revolucije koja je u vrijeme dok je rat još trajao uspjela da se institucionalizira kao nova država. Pojava ovog Zbornika pruža široku mogućnost za proučavanje i potpunije razumijevanje konkretnih političkih prilika i djelovanja raznih društvenih snaga u procesu obaranja starih i nastajanja novih političkih odnosa u toku oslobodilačke borbe i revolucije. Dokumenta saopštena u ovom Zborniku pružaju obilje podataka i omogućuju naučnim radnicima — istoričarima, sociolozima, politikolozima, pravnicima i ekonomistima — proučavanje na osnovu izvorne građe ovog revolucionarnog procesa u svim njegovim aspektima. Iako je okvir ovog Zbornika ograničen samo na dokumenta (koja se odnose na rad ZAVNOBiH-a i njegova Predsjedništva odnosno odjeljenja, treba naglasiti da je to najznačajniji period u izgradnji sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine.

Proces formiranja organa narodne vlasti u toku Narodnooslobodilačke borbe razvijao se tako da su prvo osnivani seoski a zatim viši narodnooslobodilački odbori pa tek kasnije centralni organi vlasti. Ovakva linija razvoja bila je uslovljena mnogobrojnim faktorima, a prije svega, stepenom razvoja narodnooslobodilačke borbe i snaga Narodnooslobodilačke vojske. U svakoj pokrajini taj proces imao je svojih osobenosti zavisno od okolnosti u kojima je počela i razvijala se oslobodilačka borba i drugih uslova specifičnih za svaku zemlju/Za razliku od Slovenije, Srbije i Crne Gore koje su još na samom početku ili u toku prve godine oslobodilačke borbe formirale centralne organe, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija su to učinile u toku 1943. g. odnosno 1944. godine.^{1A}

- Iako je u Bosni i Hercegovini oslobodilačka borba još na samom početku poprimila najšire razmjere i ostvarila veoma krupne rezultate, proces formiranja centralnih organa vlasti ide sporije nego u drugim pokrajinama. Na pitanje zašto se u Bosni i Hercegovini i pored postignutih uspjeha u razvoju oružane borbe nije ranije pristupilo formiranju centralnih organa vlasti moglo bi se odgovoriti i objasniti činjenicom da je na njenu teritoriju još u toku prvih mjeseci oslobodilačke borbe došao Vrhovni štab. Vrhovni štab NOV je do osnivanja AVNOJ-a fungirao i kao centralni organ vlasti i zbog toga se nije ni osjećala jača potreba za formiranjem centralnog organa u Bosni i Hercegovini. Direktive i naredbe Vrhovnog štaba, koje su se odnosile na izgradnju i razvoj narodne vlasti, prvenstveno su se i u najširem obimu ostvarile na području naše pokrajine i tako je de facto djelovanje Vrhovnog štaba u Bosni i Hercegovini u to vrijeme isključivalo neposrednu potrebu obrazovanja centralnog organa u Bosni i Hercegovini. Isto važi i za Izvršni odbor AVNOJ-a iako je Izvršni odbor još početkom 1943. god. zaključio da se pristupi formiranju zemaljskih vijeća za sve zemlje. Ostvarenje ovog zaključka ometala je četvrta i peta neprijateljska ofanziva tako da je Izvršni odbor u Bosni i Hercegovini nastavio ovu djelatnost sve do osnivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine. Uz ovo objašnjenje mogao bi se dodati još jedan razlog neosnivanja centralnog organa, a to je što pitanje položaja Bosne i Hercegovine u ovo vrijeme još nije bilo definitivno raščišćeno. Naime, polazeći od nacionalnog principa kao baze federativnog uređenja, bilo je mišljenja da Bosna i Hercegovina ne može zauzeti mjesto federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji pošto nije jednonacionalna zemlja, pa bi se moglo zaključiti da je to bio razlog

¹⁾ U Sloveniji već 27. aprila 1941. god. osnovana je Osvobodilna fronta siovenačkog naroda, a 16. septembra iste godine Vrhovni plenum Osvobodilne fronte se konstituisao u Slovenski narodnooslobodilački odbor kao centralni organ NOP-a i narodne vlasti u Sloveniji (Dr M. Snuderl: Zgodovina ljudske oblasti, Ljubljana 1950. god., str. 124. i 133). U Srbiji početkom novembra 1941. god. osnovan je Glavni NOO Srbije čiji je zadatak bio da objedini i rukovodi radom lokalnih NOO u Srbiji (Dr L. Geršković: Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd 1948. god., str. 21), – U Crnoj Gori 8. februara 1942. godine osnovan je NOO za Crnu Goru i Boku kao centralni organ vlasti (Geršković: op. cit. str. 56).

zašto ranije nije formiran centralni narodnooslobodilački odbor za Bosnu i Hercegovinu/ Da li je u početno vrijeme ovaj razlog imao pristalica u političkom rukovodstvu, ne može se pouzdano zaključiti, jer nema nijednog dokumenta koji se direktno na ovo pitanje odnosi. Međutim, kada je pitanje osnivanja zemaljskih vijeća postalo politički aktuelno, a to je pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a, vidi se da političko rukovodstvo misli i o osnivanju Zemaljskog vijeća za Bosnu i Hercegovinu. Zasad ima samo jedan dokumenat, a to je izvještaj Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, u kome se spominje namjera osnivanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.²⁾ Međutim, ako se oslonimo na stav koji je jasno izražen u referatima, diskusiji i naročito Rezoluciji zasjedanja ZAVNOBiH-a ovakva se pretpostavka ne može održati. U ovim dokumentima se jasno ističe da narodi Bosne i Hercegovine treba ravnopravno da učestvuju u izgradnji Demokratske Federativne Jugoslavije i postavlja zahtjev da im takav položaj bude priznat i Bosna i Hercegovina zauzme mjesto posebne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Ovaj zahtjev izražen je tako jasno da nema nikakve dvojbe u stanovištu ljudi koji su u to vrijeme predstavljali Bosnu i Hercegovinu i da se na osnovu ovog može zaključiti da u tom pogledu ni ranije nije bilo kolebanja.

Godina 1943. predstavlja odlučnu prekretnicu u toku drugog svjetskog rata kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem frontu. Više od tri godine rata Saveznici su bili u defanzivi a početkom ove godine prešli su u snažnu ofanzivu, potisli Nijemce na oba fronta i početkom septembra doveli do kapitulacije Italije, l'analoj..zemlji postignuti su veoma značajni uspjesi na vojnom i političkom frontu. Savladavši dvije najjače neprijateljske ofanzive, glavna operativna grupa Narodnooslobodilačke vojske na čelu sa Vrhovnim štabom snažnim zamahom oslobodila je veliki dio istočne Bosne, prešla u centralnu Bosnu i u Krajinu gdje je sa tamošnjim jedinicama znatno proširila postojeću oslobođenu teritoriju. Ovim velikim vojnim pobjedama slijedili su i politički uspjesi koji su doveli do jače afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta kako u samoj zemlji tako i u inostranstvu, naročito u zapadnim zemljama, članicama antifašističke koalicije. Svima je postalo jasno da je narodnooslobodilački pokret jedina politička snaga u zemlji s kojom se u daljem razvoju mora računati. Događaji koji su neposredno slijedili ovim vojnim i političkim uspjesima jasno su to potvrdili i ubrzali potrebu definitivnog raščišćavanja odnosa ne samo na političkom već i državnopravnom području. Do ovog vremena proces izgradnje novog sistema vlasti razvijao se u lokalnim okvirima, ukoliko se pristupilo formiranju centralnih organa, nije se isticalo pitanje državnosti i oblika vladavine već samo prava reprezentacije. Ovi uspjesi i dalje predvidljivi razvoj događaja nametao je potrebu ubrzanog i radikalnog rješavanja svih ovih pitanja i izgradnje cjelovitog sistema nove države.

-) Izvještaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu — avgusta 1943. god., Arhiv IRPS, kat. br. 1607.

U Bosni i Hercegovini se u drugoj polovini 1943. godine, nakon obnavljanja i intenziviranja rada narodnooslobodilačkih odbora, pristupilo osnivanju oblasnih narodnooslobodilačkih odbora. Koncem septembra osnovan je Oblasni narodnooslobodilački odbor za Bosansku krajinu a u istočnoj Bosni i Hercegovini, zbog izmijenjenih prilika na ovom području, inicijativni (privremeni) oblasni narodnooslobodilački odbori, i to za istočnu Bosnu 25. oktobra a za Hercegovinu tek koncem 1943. godine. Zadatak ovih odbora bio je da privremeno obavljaju funkcije oblasnog narodnooslobodilačkog odbora i izvrše pripreme za osnivanje stalnog oblasnog narodnooslobodilačkog odbora. Time je sistem lokalne vlasti bio dovršen, tako da su na svim oslobođenim teritorijama postojali i djelovali seoski, opštinski, sreski, okružni i oblasni narodnooslobodilački odbori, pa je još samo trebalo formirati centralni organ i da sistem bude u cjelini završen.

L--- Neposredno prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a pristupilo se osnivanju zemaljskih vijeća radi dovršenja sistema vlasti u svakoj zemlji, a i radi izbora nacionalnih delegacija za ovo zasjedanje. Radi značaja odluka koje je trebalo donijeti na ovom zasjedanju, bilo je potrebno pojačati reprezentativni karakter i posebnim načinom izbora delegacija, da se otkloni eventualni prigovor njihovoj legitimnosti. Tako su osnovana zemaljska vijeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini dok u Srbiji i Makedoniji zbog ratnih prilika to se nije moglo učiniti.³⁾ Osnivanje Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine izvršeno je na Osnivačkoj skupštini koja je održana u Mrkonjić-gradu 25/26. novembra 1943. godine.

U našoj literaturi sporno je pitanje datuma osnivanja ZAVNOBiH-a. Do toga je došlo uslijed nejednako datiranih dokumenata vezanih za održavanje Osnivačke skupštine, odnosno Prvog zasjedanja. Zapisnik Verifikacionog odbora, a ovaj zapisnik je služio i kao izvještaj o verifikaciji, datiran je sa 25. novembra a Rezolucija i drugi materijali sa 27., zbog čega je postalo nejasno kada je održano ovo zasjedanje. Zna se da je zasjedanje održano noću i da je prema tome zahvatilo dva kalendarska dana, ali je nejasno da li je to bilo između 25. i 26. ili 26. i 27. novembra 1943. godine. U prvoj objavljenoj zbirci dokumenata o razvoju narodne vlasti⁴⁾ autor konstatuje na osnovu datuma Rezolucije Prvog zasjedanja da je ovo zasjedanje održano noću između 26. i 27. novembra pa je to

®) U Hrvatskoj prvo je 1. marta 1943. god. osnovan Inicijativni odbor ZAVNOH-a, a zatim je 13/14. juna održano prvo zasjedanje ZAVNOH-a. U Sloveniji je od 1–3. oktobra iste godine održan Zbor predstavnika slovenačkog naroda na kome je donesena odluka da Plenum Osvobodilne fronte kao Slovenski NOO vrši izvršnu i zakonodavnu vlast u Sloveniji. U Crnoj Gori 15. novembra iste godine održana je skupština ZAVNO Crne Gore i Boke i formirano zemaljsko vijeće, jer je ranije NOO za Crnu Goru i Boku bio prestao s radom. U Srbiji ratne prilike nisu dopuštale organizovanje i održavanje jedne sve-narodne skupštine i s toga je Glavni NOO Srbije ostao u funkciji sve do osnivanja Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije 9–12. novembra 1944. god. Iz istih razloga u Makedoniji je formirano zemaljsko vijeće tek 2. avgusta 1944. godine.

¹⁾ Dr. L. Geršković: op. cit., str. 208–209.

stanovište bilo opšte prihvaćeno sve do pojave knjige »Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a«. U ovoj knjizi se na osnovu izvještaja Verifikacionog odbora tvrdi da je ovo zasjedanje održano 25/26. novembra i time je ovo pitanje postalo otvoreno.⁵⁾ Pripremajući ovu zbirku dokumenata nama se činilo potrebnim da pitanje datuma brižljivije ispitamo i po mogućnosti tačno utvrdimo. Ispitujući datume dokumenata vezanih za ovo zasjedanje, kao i sjećanja živih učesnika, stali smo na stanovište da je tačniji datum 25/26. novembar. Između različitih dokumenata datiranih navedenim datumima, stali smo na gledište da treba prihvatiti izvještaj Verifikacionog odbora kao tačan i vjerodostojniji u pogledu datuma zbog toga što je utvrđen i prihvaćen na samom početku zasjedanja dok su ostali dokumenti (zapisnik, rezolucija i dr.), s obzirom na prilike u kojima se sve to obavljalo, mogli biti dovršeni i poslije zasjedanja, pa tako i datirani. Provjeravanjem ove činjenice po sjećanju živih učesnika nismo dobili jedinstvene izjave, jer se neki ne mogu da sjete tačnog datuma, a drugi koji su vodili svoj dnevnik tvrde da je to bilo 25/26. novembra, kako su oni zabilježili. Prema tome izvještaj Verifikacionog odbora, koji može za ovo pitanje da posluži kao specifičan dokument, i zabilješke učesnika koji su to u svom dnevniku zabilježili mogle bi poslužiti kao solidna osnova utvrđivanja tačnog datuma osnivanja ZAVNOBiH-a.⁶⁾

ZAVNOBiH i njegov Prezidijum u početnom periodu nisu razvili znatniju aktivnost na području organizacije i razvoja narodne vlasti. Razlog tome je šesta neprijateljska ofanziva, koja je počela neposredno poslije osnivanja ZAVNOBiH-a, zahvatila cijelo oslobođeno područje Bosne i Hercegovine i u velikoj mjeri omela razvoj i rad narodne vlasti uopšte. Nakon završene ofanzive Prezidijum ZAVNOBiH-a, na sjednici održanoj u selu Busijama u opštini Ključ, donosi odluku o osnivanju potrebnog broja odsjeka za pojedine grane uprave preko kojih je namjeravao da dalje razvija svoju djelatnost. Ali ova odluka nije mogla biti ostvarena uslijed nove ofanzive (sedme) i tako je početak razvoja organizovane i sistematske djelatnosti odložen sve do završetka ove ofanzive i drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Tek nakon ovog zasjedanja, na kome je ZAVNOBiH i formalno-pravno proglašen najvišim organom vlasti, došlo je do formiranja prvih odjeljenja Predsjedništva ZAVNOBiH-a i do organizovanog sistematskog rada.⁷⁾ Sadržina ovih dokumenata daje mogućnost

⁵⁾ »Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH«, Sarajevo 1943. godine, str. 13.

⁶⁾ Rodoljub Colaković to konstatuje u svojim sjećanjima u knjizi »Tako je rođena nova Jugoslavija«, Beograd 1963. godine, str. 121.

Bogomir Brajković, član ZAVNOBiH-a, u svojim je zabilješkama notirao 25/26. novembar kao dan održavanja Prvog zasjedanja; isto i dr Hamdija Cemerlić, član ZAVNOBiH-a.

⁷⁾ Prva sjednica Predsjedništva održana je u selu Grdanovci u opštini banski Most, 6. jula 1944. godine, na kojoj je formirano sljedećih šest odjeljenja: za narodnu privredu, za pravosuđe, za narodnu prosvjetu, za narodno zdravlje, za narodnu obnovu i za narodnu ishranu. (V. knj. I., dok. br. 36.)

da se vidi širina akcije i djelatnosti Predsjedništva i njegovih odjeljenja. Iako su ratne prilike i oskudica koja iz njih proizilazi znatno uticale na mogućnost razvijanja intenzivnije djelatnosti, ukoliko je vrijeme odmicalo i kraj rata se približavao, rad odjeljenja razvijao se sve jačim tempom. Ne samo da su obavljeni poslovi koje su tadašnje potrebe nametale već su izrađivani planovi za obnovu zemlje koji će se realizovati tek nakon potpunog oslobođenja. Može se sa sigurnošću konstatovati da nema oblasti društvenog života koja nije bila obuhvaćena i na čijem se sređivanju i razvoju nije radilo. To najbolje potvrđuje linija razvoja unutarne organizacije Predsjedništva i njegovih odjeljenja. Nakon završenog Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a formirano je šest odjeljenja od kojih samo jedno za cjelokupnu privredu, ali daljim razvojem rada ovo se odjeljenje dijelilo na onoliko novih koliko ima posebnih grana privrede. Ovo razgranavanje dolazilo je kao posljedica preduzimanih aktivnosti, s jedne strane radi uspješnijeg izvršavanja zadataka na zadovoljavanju tekućih potreba i s druge strane radi izrade planova obnove i daljeg razvoja poslije rata. S tim u vezi broj odjeljenja je porastao od šest na šesnaest, a pored njih formirane su i razne druge ustanove i organizacije koje su obavljale specijalne zadatke.

Na čelu svakog odjeljenja nalazili su se načelnici postavljeni iz reda članova Predsjedništva a kasnije i iz reda članova Vijeća. Svako odjeljenje formiralo je svoj upravni aparat preko koga je rukovalo radom narodno-oslobodilačkih odbora. Na ovaj način Predsjedništvo je vršilo funkciju vlade Bosne i Hercegovine. U samom Predsjedništvu formirano je *via facti* uže predsjedništvo koje se sastojalo od predsjednika, potpredsjednika i sekretara i ono je obavljalo tekuće poslove koji su bili mnogobrojni i svakodnevni. Plenum Predsjedništva sastajao se rjeđe, kada je trebalo pretresati opštija pitanja i donositi odluke. Načelnici odjeljenja održavali su stalan kontakt sa užim Predsjedništvom, njemu referisali o tekućim pitanjima i dobivali upute za rješavanje pojedinih pitanja a i odobrenje za donošenje propisa iz svoje nadležnosti. U Odluci o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše predstavničko i izvršno tijelo Federalne Bosne i Hercegovine izričito je stajalo da Predsjedništvo vrši svoju izvršnu vlast preko narodne vlade, ali je u samoj odluci predviđeno da se odmah ne pristupi formiranju vlade, već da ovu funkciju vrši Predsjedništvo preko odjeljenja, tako da je za ovo vrijeme funkciju vlade *de facto* vršilo uže Predsjedništvo. Poslije donošenja Pravilnika o organizaciji narodne vlasti u Bosni i Hercegovini a s obzirom da je Pravilnikom bila postavljena razvijenija organizacija kako odjeljenja Predsjedništva tako i oblasnih narodno-oslobodilačkih odbora, Predsjedništvo je odlučilo da se promijeni naziv njegovih odjeljenja. Odjeljenja su postajala povjereništva a načelnici povjerenici, čime je i terminološki izražena razlika između njih i načelnika odjeljenja a i težnja da se podigne njihov ugled. Ovakvo stanje je ostalo sve do formiranja prve vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a.

Na rad Prezidijuma, odnosno Predsjedništva, uticalo je niz faktora od kojih treba na prvom mjestu spomenuti bezbjednost oslobođene teritorije. Ukoliko je obezbjeđenje bilo jače, utoliko se Predsjedništvu pru-

žala mogućnost da se organizuje kao nadležstvo sa potrebnim brojem stručnog osoblja i počne sistematski rad. Već smo napomenuli da zbog velikih ofanziva i nesigurnosti oslobođene teritorije Prezidijum ZAVNOBiH-a nije ni mogao pristupiti sistematskom radu, i stoga u vremenu između Prvog i Drugog zasjedanja nije donosio akte niti se njegova djelatnost jače osjetila. Tek nakon završene sedme neprijateljske ofanzive i Drugog zasjedanja, oslobođena teritorija se ustaljuje i Predsjedništvo počinje intenzivniji rad. Ali i u ovo vrijeme pitanje smještaja Predsjedništva, odjeljenja i njihove administracije uslovljavalo je uspješan razvoj intenzivnijeg rada. U prvo je vrijeme (juli, avgust i septembar 1944. godine) Predsjedništvo bilo smješteno u selu Gornjoj Sanici pa nije imalo materijalnih uslova za širi zamah u radu, ali su prelaskom u Jajce ostvareni povoljniji uslovi za razvoj intenzivnijeg i sistematiziranog rada.⁸⁾ uslovi su se prvenstveno odnosili na mogućnost boljeg smještaja ureda i ljudi pa time i mogućnosti okupljanja većeg broja stručnog osoblja. Predsjedništvo je ostalo u Jajcu sve do oslobođenja Sarajeva i najveći dio ovih dokumenata potječe iz perioda boravka i rada u Jajcu.

ZAVNOBiH i njegovo Predsjedništvo donosili su normativne akte različite sadržine i naziva. Ove akte veoma je teško pravno klasificirati, jer gotovo redovno naziv ne odgovara sadržini. Općenito se može konstatovati da se do klasifikacije i adekvatne nominacije nije mnogo držalo, tako da se u aktima sa istim nazivom regulisala materija vrlo različite sadržine, ustavne, zakonske i podzankonske prirode. Iako je ZAVNOBiH na Drugom zasjedanju bio proglašen za najviši organ zakonodavne i izvršne vlasti sve do Trećeg zasjedanja i pretvaranja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu, nema nijednog akta pod nazivom zakona. Svi akti doneseni na Drugom zasjedanju nose jedinstven naziv »odluka« iako se po sadržini veoma razlikuju. Ima odluka (kao npr. Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine) čija je sadržina u cjelini ustavnog karaktera, ima ih kojim se reguliše materija zakonskog karaktera (npr. Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština), a ima i takvih čija je sadržina materija podzakonskih propisa pa i individualnih akata. Zbog razloga koje smo ranije napomenuli, Prezidijum ZAVNOBiH-a nije donio nijedan normativan akt. Nakon Drugog zasjedanja Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, u vezi s organizacijom narodne vlasti u cjelini a naročito organizacijom Predsjedništva i njegovih odjeljenja, donosi veći broj normativnih akata. Prilikom sastava ovih akata nije se mnogo držalo do pravnotehničke forme, tako da ima po sadržini veoma važnih akata koji predstavljaju običan tekst koji ni po nazivu ni pravnotehničkoj obradi ne odgovara utvrđenim pravilima

⁸⁾ Nakon drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a Predsjedništvo je boravilo vrlo kratko vrijeme u selu Graanovcima, u opštini Sanski Most i tu održalo samo jednu sjednicu i formiralo prva odjeljenja. U ovom selu materijalni uslovi nisu dopuštali institucionaliziranje Predsjedništva kao nadležstva i zbog toga se preselilo u selo Gornju Sanicu, gdje su uslovi bili nešto povoljniji.

pravne tehnike (npr. Upute za organizaciju i rad narodnih sudova su dijelom ustavne a dijelom zakonske prirode a donesene su pod nazivom »Upute« i imaju pravno nesistematiziran tekst). Nazivi koje je Predsjedništvo davalo svojim normativnim aktima (pravilnik, upute, uputstvo, naredbe itd.) veoma su različiti i često ne odgovaraju utvrđenoj pravnoj klasifikaciji. Isto važi i za akte odjeljenja odnosno povjereništva koje su ova po ovlaštenju Predsjedništva donosila.

Saopšteni dokumenti pružaju vanredno bogat materijal za detaljnije izučavanje sistema narodne vlasti i stepena njenog razvoja, kao i svih vrsta djelatnosti koje su Predsjedništvo i njegova odjeljenja preduzimali. Do sada je takav posao bio veoma otežan, jer su ovi dokumenti bili razasuti po raznim fondovima koji su bili pohranjeni u raznim institucijama. Autor koji je želio da obradi ma koje pitanje iz ove oblasti morao je utrošiti vrlo mnogo vremena na istraživanju građe, a objavljivanjem ovog zbornika građa mu se prezentira u cjelini. Čitaocu koji se interesuje za ovo razdoblje i zbivanja vezana za početnu izgradnju našeg društveno-političkog sistema, Zbornik pruža mogućnost za upoznavanje svih vrsta djelatnosti organa narodne vlasti, kao i prilika u kojima su i sredstva s kojima su ove djelatnosti izvođene. Pa, iako zbog ratnih prilika, borbe koja je permanentno trajala, oskudice u stručnom osoblju i neophodnom materijalu, sve namjeravane i preduzimane akcije nisu mogle biti ostvarene ili nisu u cjelini izvršene, ovi dokumenti pružaju dovoljno građe da se sagleda koliki je bio raspon ove djelatnosti i sa kakvim entuzijazmom se pristupalo planiranju mjera u želji da se sve što je neophodno na vrijeme predvidi i potrebne mjere preduzmu. Mlade generacije koje su imale prilike da saznaju samo opšte ocjene širine oslobodilačke borbe, čitajući ove dokumente, moći će jasnije shvatiti i sami ocijeniti veličinu borbe, žrtava i napora koji su priloženi oslobodilačkoj borbi i izgradnji naše socijalističke zajednice.

II

Sastavljanje ovog Zbornika iziskivalo je veće napore nego što je uobičajeno za ovakav posao. To je dolazilo otud što dokumenti nisu bili na jednom mjestu sakupljeni, već su na više mjesta razasuti. Ovi dokumenti su pohranjeni u raznim institucijama, tako da je trebalo uložiti mnogo truda da se oni pronađu. Budući da je među sačuvanim dokumentima bilo i takvih koji za istoriju nisu značajni (kao što su razne propusnice, potvrde, spiskovi, crteži itd.), kao i takvih koji, iako formalno predstavljaju posebne dokumente, u stvari su ponavljanje sadržine ranijih dokumenata, Redakcija je smatrala za potrebno da izvrši odabiranje i dokumente ove vrste izostavi. Napominjemo da je trebalo dugo vremena tragati da se iznađe i sakupi što više ovih dokumenata i vjerujemo da, i pored velikog truda da se otkriju sva mjesta gdje se ovakvi dokumenti nalaze, nismo uspjeli da ih sve pronađemo, jer smo obaviješteni da pored javnih zbirki postoje i privatne do kojih nismo mogli doći. Osim ovog, uloženi su veliki na<pori da se ovaj Zbornik sredi po metodu koji je pret-

hodno utvrđen i naprijed objašnjen. Mnogi dokumenti su oštećeni, pa iako ta oštećenja nisu većeg obima, ipak je dešifrovanje oštećenog ili nečitljivog teksta zadavalo prilično poteškoća da se njihov smisao pravilno utvrdi. Sakupljanju, sređivanju i obradi ovih dokumenata do sada kod nas nije posvećena pažnja koju ova građa zaslužuje. Još ni danas ona nisu na jednom mjestu koncentrisana niti postoji neko ko je upućen da pruži pouzdane podatke gdje se ovakvi dokumenti nalaze.

Zbog toga je saradnicima ovog Zbornika, Veselinu Mitraševiću i Subhiji Pribulji, trebalo dugo vremena tragati da otkriju mjesta gdje ima ovih dokumenata, da ih pronađu, mikrofilmuju i prirede za objavljivanje. Zahvaljujući njihovim naporima i naročito elanu s kojim su ovaj zadatak prihvatili i obavili, mi smo u stanju da našoj javnosti omogućimo uvid u do sada najkompletniju zbirku dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a i njegovih organa. Dokumenta u prvoj knjizi, koja se odnose na period priprema, osnivanja i djelatnosti ZAVNOBiH-a do kraja 1944. godine, obradio je Veselin Mitrašević, a dokumente u drugoj knjizi Subhija Pribulja, oboje arhivisti Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. U početnim pripremama građe za ovaj Zbornik sarađivao je i Ernest Lay, asistent Instituta za istoriju radničkog pokreta. Svoju pomoć u obradi dokumenata ovog Zbornika pružili su i recenzenti akademik Anto Babić i dr Ferdo Hauptman, profesori Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a pored njih i Rodoljub Čolaković, Bogomir Brajković, akademik dr Vaso Butozan i profesor ing. Fazlija Alikalfić prilikom utvrđivanja autentičnosti pojedinih dokumenata, kao i u razjašnjavanju drugih nejasnih podataka.

III

Uređujući ovaj Zbornik Redakcija je smatrala za potrebno da dš šira objašnjenja o načinu odabiranja i uređenja objavljenih dokumenata. S obzirom na okolnosti u kojima su ova dokumenta stvarana, naročito na činjenicu da administracija nije mogla biti uredno vođena, opširnija objašnjenja pružiće čitaocu mogućnost boljeg razumjevanja i lakšeg snalaženja.

1. --U ovaj su Zbornik uvršteni po pravilu samo dokumenti ZAVNOBiH-a i njegovih organa (Predsjedništva i odjeljenja, odnosno povjereništava), kao i dokumenti nanodnoslobodilačkih odbora upućeni Predsjedništvu ili njegovim odjeljenjima. Izuzetno su uvršteni i dokumenti koji potiču od drugih organa i institucija a usko su vezani ili za osnivanje ZAVNOBiH-a ili za njegov rad. Tako je, npr., uvršteno nekoliko dokumenata primljenih od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije koji se odnose na preduzimanje i izvođenje značajnih organizacionih zadataka, kao i komiteta KPJ (Pokrajinskog i Oblasnog za Bosansku krajinu, nekih okružnih i sreskih u kojima se nalaze podaci o pripremama za osnivanje ZAVNOBiH-a). Pripremajući ovaj Zbornik pošli smo od toga da nije potrebno uvrstiti sve sačuvane dokumente koji potiču od Predsjedništva i njegovih organa, već samo one koji su značajniji i pokazuju

širinu akcije bilo u pogledu organizacije novog sistema vlasti, bilo u preduzimanju mjera za razvoj privrede, prosvjete, zdravlja i drugih oblasti društvenog života kako oslobođene tako i neoslobođene teritorije Bosne i Hercegovine. Činjenica da je sačuvan značajan broj dokumenata, kao i to da je priličan broj ovih dokumenata dosta opsežan navela nas je na odluku da ovaj Zbornik zbog obimne građe podijelimo u dvije knjige. Prva knjiga sadrži dokumente počev od vremena osnivanja ZAVNOBiH-a do kraja 1944. godine zaključno, a druge dokumente od početka 1945. do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, uključujući i dokumente vezane za ovo zasjedanje Preana tome prva knjiga obuhvata znatno dulji vremenski period, kraj 1943. i cijelu 1944. godinu, a to se može objasniti manjim brojem sačuvanih dokumenata iz ovog perioda. To dolazi otud što usljed ratnih prilika ZAVNOBiH odnosno njegovo Predsjedništvo nisu mogli razviti znatniju djelatnost i tek nakon okončanja šeste i sedme neprijateljske ofanzive i održavanja Drugog zasjedanja, Predsjedništvo organizuje svoja odjeljenja i uspostavlja čvršću vezu sa narodnooslobodilačkim odborima, čime počinje konstantan tok rada. Vremenski izraženo, ovo razdoblje datira od 14. septembra 1943. godine kada se pojavljuje prvi dokument vezan za pripreme Prvog zasjedanja, a završava dokumentom od 30. decembra 1944. godine. U toku 1945. godine Predsjedništvo predstavlja stabilizovanu i organizaciono izgrađenu instituciju s razvijenim vezama sa narodnooslobodilačkim odborima i otuda u prvih četiri mjeseca ove godine ima toliko sačuvanih dokumenata da mogu biti predmet jedne posebne knjige.

2. -- Dokumenti sadržani u ovim dvjema knjigama nisu bili koncentrisani na jednom mjestu, već su se nalazili u raznim fondovima i zbirkama. Od ovih fondova najznačajniji je fond ZAVNOBiH-a, koji se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, ali jedan dio ovih dokumenata koji bez sumnje pripadaju ovom fondu nalazi se u Muzeju revolucije i Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Pored dokumenata iz ovog fonda korišteni su i dokumenti iz nekih fondova i zbirki koji se nalaze u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, zatim manji broj iz Zbirke NKOJ, koja se nalazi u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Beogradu, Zbirke NOR koja se nalazi u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, kao i fonda Okružnog NOO za Kozaru, koji se nalazi u Arhivu Bosanske krajine u Banjoj Luci. Treba napomenuti da je od sačuvanih dokumenata izvjestan broj poslije završenog rata zagubljen. Poznato je da je priličan broj ovih dokumenata, i to na žalost veoma važnih, prenesen na »Izložbu o post-anku, razvitku i djelatnosti narodnih odbora«, koja je organizovana u Beogradu 1950. godine, ali poslije završene izložbe nisu svi vraćeni. Isto tako i pojedinci su pozajmljivali pojedine dokumente koje nisu vratili. Stic3J^m svih ovih okolnosti kao i drugih prilika koje su onemogućile da se sva dokumenta uredno evidentiraju i brižljivo čuvaju došlo je do toga ^a je ukupan broj dokumenata osjetno smanjen. Usljed toga fond dokf^enata ZAVNOBiH-a je nekompletan i rasut na više mjesta, što je u ^elikoj mjeri otežavalo rad na iznalaženju i prikupljanju građe za ovaj Zbornik. Osim toga i nesređenost građe otežavalo je rad saradnicima ovog Zbornika.

3. — Pored napora u iznalaženju sačuvanih dokumenata saradnici su imali velikih teškoća i prilikom utvrđivanja autentičnosti pojedinih dokumenata. Poteškoće ove vrste dolazile su otuda što kod Predsjedništva, kao i njegovih odjeljenja, nije postojala uredna evidencija poslatih odnosno primljenih akata. Nisu sačuvani djelovodni protokoli, a pronađeni su samo dijelovi djelovodnih protokola koji se odnose na vrlo kratak vremenski period. Za jedan, koji se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, pretpostavlja se da potiče od Predsjedništva i odnosi se samo na period od 8. marta do 2. aprila 1945. godine, a drugi od Odjeljenja za finansije, koji obuhvata period od 1. septembra do 31. decembra 1944. godine, a nalazi se u Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Pa i ovi sačuvani dijelovi djelovodnika nisu uredno vođeni i zbog toga nisu mogli biti od velike koristi prilikom utvrđivanja autentičnosti u njima zavedenih dokumenata. Ratne prilike i s tim u vezi oskudica, kako u stručnom osoblju tako i u materijalu, onemogućili su Predsjedništvu i njegovim odjeljenjima da vode urednu evidenciju primljenih i upućenih dokumenata čime se mogu objasniti ovi nedostaci. Vrlo je teško bilo utvrditi autentičnost pojedinih dokumenata, jer im nedostaju potrebne formalne oznake autentičnosti (broj djelovodnog protokola, pečat i potpisi) naročito za prvi period djelatnosti Predsjedništva, tj. do II zasjedanja. Posebnu poteškoću predstavljao je problem dešifrovanja potpisa na dokumentima, jer su mnogi potpisivani pseudonomom, nečitljivim potpisom ili samo paraom. Imajući u vidu ove okolnosti Redakcija je prihvatila gledište da smatra originalnim svaki dokumenat koji uz druge osobine (vrsta papira, način sastava i drugi) nosi makar samo jednu od oznaka autentičnosti. Uvršteni su i dokumenti koji nemaju nijedan od navedenih formalnih obilježja autentičnosti, ali se na osnovu njihovog sadržaja i mjesta čuvanja moglo pouzdano zaključiti da predstavljaju vjerodostojne dokumente. Ovakve dokumente označili smo kao kapije ili koncepte. Izuzetno su uvršteni i neovjereni prepisi rađeni bilo u Predsjedništvu odnosno njegovim odjeljenjima bilo u narodnooslobodilačkim odborima čiju smo vjerodostojnost mogli utvrditi, što je kod svakog ovakvog dokumenta posebno naznačeno.

4. — U rasporedu dokumenata držali smo se hronološkog reda a izuzetno, gdje se zbog opravdanih razloga moralo odstupiti od ovog pravila, štampan je u redoslijedu regist dotičnog dokumenta a sam dokumenat na mjestu gdje je sadržajno vezan i o tome je data posebna napomena. Kod dokumenata koji su praćeni sa jednim ili više priloga različito datiranih, postupijeno je tako da su prilozi objavljeni prema hronološkom redu što je također u napomeni označeno. Radi boljeg pregleda svi su dokumenti označeni rednim brojevima, a ispod rednog broja nalazi se hronološka oznaka i regist odgovarajućeg dokumenta. Da bi se podvukla, razlika od teksta dokumenta ovi elementi štampani su polumasnim slovima. Prilikom utvrđivanja hronoloških oznaka dokumenta nastojalo se da se brižljivim provjeravanjem utvrdi mjesto i datum nastanka dokumenta, ukoliko u samom dokumentu nije bilo navedeno. Tako utvrđeno mjesto i datum dokumenta stavljeni su u odgovarajuću zagradu.

5. — Iza regista objavljen je tekst dokumenta s potpisima i naznakom da li postoji pečat. Zaglavlje dokumenta štampano je u cijelosti samo kod prvog dokumenta a kod svih ostalih je to izostavljeno budući da su osnovni elementi zaglavlja (adresant i adresat) sadržani u registama. Tako je postupljeno i sa pozdravnom formulom Smrt fašizmu — Sloboda narodu. Nepotpuni potpis dešifrovan je u napomeni ispod crte a paraf i skraćeno potpisano ime uz puno prezime u uglastoj zagradi ispod teksta dokumenta. Pečat koji se javlja više puta opisan je potpuno u tehničkom opisu dokumenta samo prvi put i u slijedećim slučajevima naznačeno je da je to pečat odnosne ustanove. Nedatirani prilozi objavljeni su neposredno iza dokumenta za koji su sadržajno vezani. Tekst svakog dokumenta je poštovan u cijelosti sa svim stilskim gramatičkim i jezičnim osobinama. Ispravljane su samo očigledne daktilografske i druge grube greške za koje se moglo pouzdano pretpostaviti da su nastale prilikom prepisivanja. Nepotpuno napisane riječi u tekstu dokumenta, osim uobičajenih i poznatih kratica, razriješene su u samom tekstu u uglastim zagradama. Ukoliko se u pojedinim dokumentima nailazi na nerazumljivi dio teksta, taj dio je objašnjen ispod teksta. Pojedine riječi ili dijelovi teksta koji su u originalu precrtani, objavljeni su na odgovarajućem mjestu i stavljeni u okruglu zagradu a u napomeni je dato objašnjenje. Isto je tako postupljeno i sa riječima ili rečenicama koje su u izvornom tekstu dokumenta stavljene u zagrade označene kosim crtama s tim što su kose zamijenjene okruglim zagradama za razliku od dopuna koje je unosio redaktor a koje su stavljene u uglaste zagrade. Sve primjedbe kojima se objašnjavaju pojedine riječi ili dijelovi teksta u dokumentima štampane su u napomeni ispod crte na kraju teksta svakog dokumenta.

6. — Posebnu poteškoću predstavljalo je prilikom redigovanja teksta rješavanje pseudonima, nepotpunih imena i prezimena. Nepotpuna imena, pseudonimi i drugi podaci dešifrovani su kada se prvi put javljaju u pojedinoj knjizi, a u ostalim slučajevima objašnjenja su data u registima. Dešifrovanje ovih podataka zahtijevalo je brižljivo provjeravanje, pa i pored uložених napora nije se moglo u svakom slučaju uspjeti, o čemu je ispod crte data napomena. Pseudonimi i imena poznatih ličnosti nisu uopšte dešifrovani.

7. — Tehnički opis dokumenata saopšten je u bilješci ispod teksta svakog dokumenta. Budući da se u ovom Zborniku saopštavaju dokumenti iz sređenih zbirki i fondova, kao i nesređenog fonda ZAVNOBiH-a, prilikom štampanja tehničkog opisa postupljeno je dvojako. U slučaju sređenih fondova i zbirki postupljeno je na uobičajeni način, tj. uz opis dokumenata data je i signatura (to su dokumenti koji se nalaze u Zbirci narodnooslobodilačkog rata u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine, Vojnoistorijskom institutu u Beogradu i Institutu za izučavanje radničkog pokreta Beograd, dok se kod nesređenih moralo odstupiti od uobičajenih pravila, a takvi su fond ZAVNOBiH-a koji se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine i jedan manji dio fonda ZAVNOBiH-a u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo koji sadrži dokumente pronađene i pribavljene u toku rada

na Zborniku. Pri opisu ovih dokumenata data je oznaka ustanove u kojoj se nalazi dokument, zatim oznaka fonda a iza toga oblik (original, koncept, kopija itd.) u kome se javlja određeni dokument. Ispod toga navedena je signatura adresanta i adresata (naziv, broj djelovodnog protokola i datum zavođenja kod adresanta kao i naziv, broj i datum zavođenja spisa kod adresata). Budući da su ovi dokumenti mikrofilmovani i fotokopirani (mikrofilmovi se nalaze u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo) ispod gore pomenutih podataka data je signatura mikrofilma odnosno fotokopije, a zatim marginalne i na drugi način dopisane napomene na dokumentu i opis pečata. Ispod toga dati su bibliografski podaci o dokumentu (ukoliko je ranije objavljivan) navođenjem publikacija i drugih podataka. Za dokumente koji nemaju djelovodne brojeve niti kakve druge administrativne oznake, kod prvog takvog dokumenta dato je u napomeni objašnjenje da taj dokumenat nije bio zaveden u dječiji protokol u adresata. Svi ovi podaci stavljeni su u okruglu zagradu. Budući da je najveći broj dokumenata pisan pisačom mašinom i latinicom, napomena o vrsti pisma data je samo za one dokumente koji su štampani, pisani ćirilicom ili rukopisom.

8. — Imajući u vidu da su mnogi izrazi specifični za to doba i prilike koje su u dokumentima sadržani čitaocima nepoznati, smatrali smo za potrebno da se uz svaku knjigu sačini poseban registar ovih izraza sa naznakom stranice knjige na kojima se pominju, koji će naročito mlađim čitaocima olakšati shvatanje sadržine dokumenata u kojima se ovakvi izrazi pominju. Na kraju svake knjige nalazi se sadržaj u koji su uvršteni regesti svih dokumenata.

8. Radi lakšeg služenja građom, saradnici koji su radili na obradi dokumenata priredili su, na kraju svake knjige, imenski i geografski registar, kao i sadržaj, u koji su uvršteni regesti svih dokumenata. Hronologiju važnijih događaja, štampanu na kraju druge knjige, priredila je Ljiljana Gaković, asistent u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo.

Dr Hamdija Čemerlić

S K R A Ć E N I C E

AFŽ	– Antifašistički front žena
ABiH	– Arhiv Bosne i Hercegovine – Sarajevo
ABK	– Arhiv Bosanske krajine – Banja Luka
adv.	– • advokatski
AIRP., B.	– Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta – Beograd
AIRP., S.	– Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta – Sarajevo
AVNOJ	– Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
AVNO	– Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
BiH	– Bosna i Hercegovina
b-h	– bosansko-hercegovačko
BIRP., S.	– Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta – Sarajevo
ČASNO	– Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja
CK KPJ	– Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
dok.	– dokument
DFJ	– Demokratska Federativna Jugoslavija
GŠ NOV BiH	– Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske Bosne i Hercegovine
ha	– hektar
HSS	– Hrvatska seljačka stranka
IO HSS	– Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke
inv. br.	– inventarski broj
JNOF	– Jedinstveni narodnooslobodilački front
JNS	– Jugoslovenska nacionalna stranka
JRZ	– Jugoslovenska radikalna zajednica
JMO	– Jugoslovenska muslimanska organizacija

KN	– Kuna
KPJ	– Komunistička partija Jugoslavije
KS	– Konjska snaga
n. dj.	– navedeno djelo
NDH	– Nezavisna Država Hrvatska
NKOJ	– Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NOB	– narodnooslobodilačka borba
NOF	– Narodnooslobodilački front
n. o.	– narodnooslobodilački
NOO	– narodnooslobodilački odbor
NOP	– Narodnooslobodilački pokret
NOPO	– Narodnooslobodilački partizanski odred
NOR	– narodnooslobodilački rat
NOSOBiH	– Narodnooslobodilački savez omladine Bosne i Hercegovine
NOV	– Narodnooslobodilačka vojska
MRBiH	– Muzej revolucije Bosne i Hercegovine – Sarajevo
Obi.	– oblasni
Ok.	– okružni
ONOO	– opštinski narodnooslobodilački odbor
op. cit.	– opus citiran
OZN-a	– Odjeljenje za zaštitu naroda
PK	– Pokrajinski komitet
PK KPJ za BiH	– Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu
politkom.	– politički komesar
SAD	– Sjedinjene Američke Države
SDS	– Samostalna demokratska stranka
SKOJ	– Savez komunističke omladine Jugoslavije
SNOO	– sreski narodnooslobodilački odbor
SSSR	– Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
st. sign. s	– stara signatura
s.zz.	– savez zemljoradničkih zadruga
USAOBiH	– Ujedinjeni savez antifašističke omladine Bosne i Hercegovine
USAOJ	– Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije
UNRA	– United nations relief and rehabilitation administration (Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu)
VII	– Vojnoistorijski institut – Beograd
VŠ NOV i POJ	– Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije
ZAVNOBiH	– Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ZAVNOH	– Zemaljska antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
•/» un	– postotak uništenja ?